

HET DIE REFORMASIE DIE LEER GERED EN AANBIDDING VERLOOR?

B. Spoelstra¹

ABSTRACT

DID THE REFORMATION SAVE THE DOCTRINE AND LOSE THE WORSHIP?

Little information is available on the relation between doctrine and liturgy during and after the Reformation. The concept “doctrine” relates to what is, since Emanuel Kant, labelled as theory and “liturgy” refers to practice as if these concepts were not related. This article investigates the validity of this perception. It asserts that this may be true in a tradition in the wake of Zwingli’s reformation, and concludes that liturgy must be subservient to what the congregation believes (doctrine) otherwise liturgy impedes on religious and sacramental belief and experience. Afrikaans Churches inherited doctrine and liturgy from the Reformed Churches in the Netherlands who followed the liturgical concepts of Zwingli. The latter rejected the concept that Christ is present in holy communion, and confined his liturgy to the Roman pedagogical *pronaus* (pre-mass). Zwingli’s liturgy (prayer, etc.) is dominated by a pedagogical sermon (good or bad) by a trained minister (*dominus*). He viewed the Lord’s Supper as an objective way of preaching the sacrifice and atonement on Calvary and not as a covenantal communion. He restricted this celebration to four times a year. By contrast, Roman and Eastern Orthodox Churches thrived because liturgy served their confessions of faith. Calvin followed the custom of the ancient churches, the structure of the *Missa Romanum* and absolute unity between Word and Sacrament. He was not allowed to realise his liturgical concepts (except singing Psalms) in Geneva. In the current struggle for “liturgical renewal” in reformed churches in South Africa the indissoluble relation between faith (doctrine) and experiencing and expressing faith (liturgy) should be restored and utilised in order to succeed and survive.

1. ’N PERSOONLIKE VOORWOORD

Ludi Schulze en ek het mekaar in 1941 in Potchefstroom ontmoet. Al was ek ’n jaar of twee sy senior in die skool, was ons maats op die Bult. Toe reeds het sy skerp intellek, musikale talent en fyn sin vir humor ons opgeval.

1 Prof. dr. B. Spoelstra, emeritusprofessor in Diakoniologiese Vakke, Fakulteit Teologie, P.U. vir C.H.O. (Skool vir Kerkwetenskappe, Fakulteit Teologie, Noordwes-Universiteit, voorheen P.U. vir C.H.O.); Posbus 95101, Waterkloof, 0145. b.spoelstra@absamail.co.za

Later het ons saam aan die Hammanskraalse Teologiese Skool gewerk waar hy onder andere Dogmatiek en Liturgiek doseer het. Nog later was ons weer kollegas aan die Potchefstroomse Teologiese Skool waar hy steeds Dogmatiek en ek weer Liturgiek moes doseer. Op die oog af het die twee vakke niks met mekaar te doen nie. Dogmatiek is die redelike (teoretiese?) omgaan met die openbaring van God. Liturgiek het te doen met handeling van “de kerk die in ‘de vergadering der geloovigen’ saamkomt, het is haar eeredienst die daar bediend moest worden” en ‘n bepaalde orde impliseer (Kuyper 1911: 11). Het ontluikende rasionalisme reeds tydens die Reformasie die onderskeid tussen “reiner” en “praktischer Vernunft” (Kant) as skeiding tussen “teorie” en “praktyk” latent gedra sodat oor dogma baie maar oor liturgie min besin is?

In Ludi het die leerstellige en liturgiese gekombineer. Hy het in kerk en kerkverband, veral as Calvinkenner, deur dosering, deputatewerk en teologiese publikasies op beide terreine ‘n reuse bydrae gelewer. Na emeritaat wissel Ludi en ek met e-pos nog gedagtes te midde van winde van leerstellige en liturgiese verandering (postmodernisme) wat die laaste 25 jaar deur gereformeerde kerke in Suid-Afrika waai. Ek ervaar en waardeer hierin sy wye kennis en onderskeidingsvermoë.

2. INLEIDING

Dogmatiek het, oppervlakkig bekyk, te doen met wat die gemeente glo en liturgiek met wat die gemeente doen. Die Engelse noem liturgie “worship”, die Duitsers “Gottesdienst” en die Nederlanders praat sedert die einde van die 19de eeu van ‘n “kerkdiens” of van ‘n “erediens”. Die begrip “erediens” is ‘n omstrede begrip (vgl. Spoelstra 1994a:37-65). Die vraag is of dit wat die gemeente doen, los staan van wat die gemeente glo en bely. Van der Leeuw sê liturgiek en leer is verwant en die geskiedenis van liturgie weerspieël die hele kerk- en dogmageskiedenis (1946:11). “Ohne Dogma gibt es keine Praxis” (Fischer-Barnicol 1969:93). Hieroor is so ver ek kon vasstel nog baie min navorsing gedoen en vandag is die “Praxis” die populêre saak sonder om dit aan dogma of belydenis van geloof te koppel.

Die onderskeiding “belydende kerk” en “belydenis-kerk” (vgl. Bronkhorst 1956:549 en Ridderbos 1956:550) was gewild toe kerklike institute oor bestaansreg teen mekaar spiere gebult het. Tans voer hulle ‘n oorlewingstryd teen postmodernisme. Hulle het geskiedenis, etos, belydenis, en liturgiese verantwoording onder die mat gegee en spits hulle toe op wat die gemeente doen. In die volgstroom van Einstein se relativiteitsteorie word kerklike belydenis en dogma nou ook relatief en relasioneel beskou. So kan daar geen verband tussen belydenis en liturgie wees nie, want een is teorie

en die ander is praktyk. Aandag verskuif van hoe die Here gedien wil word, na hoe die gemeente liturgie geniet. Wie vir gereformeerde belydenis en praktyk (tradisie) hoog opgee, kry die etiket van konserwatief, verkrampt en jongmensverskrikker wat “vernuwing” en “verandering” in die “kerk” verhoed.

3. AKTUALITEIT VAN DIE PROBLEEM- STELLING

Soveel as wat die Reformasie aan dogma aandag gegee het, so min is daar aan reformatoriese liturgie gedoen. Aan die begin van die 20ste eeu was in Nederland (en Suid-Afrika) die reël vir liturgie dat daar nie ’n reël was nie (Noordmans 1986:45 e.v. Vgl. bv. Beukes 1987, Barnard 1988, Spoelstra 1994a, ens.). Selfs Brienen (1987) stel nie vas of, en in hoeverre, Calvyn se liturgiese ideaal uit sy leer (geloof) opgekom het nie. Hy handel eerder oor vorme waarby hy aangesluit het. Daar is hoogstens gesê hy wou elke Sondag nagmaal vier (Van der Merwe 1974). Calvyn het as reformator oor liturgie minder ernstig as oor dogma opgetree en in Genève kompromieë oor liturgie aangegaan, maar sy ideaal nog in die *Institusie* van 1559 gestel.

Na Wêreldoorlog II het belangstelling in die leer afgeneem (vgl. d’Assonville 2003:267 e.v.) en baie was gou tevrede met ’n belydenis wat op ’n vuurhoutjiedosie (vgl. Toornvliet 1949:8) geskryf kan word. Belangstelling het na *diesetige*, globale, antroposentriese, ekumeniese, politieke en sosiale temas verskuif. Gepaard daarmee het belangstelling in institusionele kerke getaan, omdat ander spelers op daardie terreine beter kon speel. Om te kompenseer, het teoloë en kerke naarstigtelik begin soek na “liturgiese vernuwing”, nuwe vorme, simbole en kerkmusiek om te oorleef. Dit het die eksistensiële krisis vir institusionele kerke myns insiens nie afgeweer nie, maar vererger. Liturgie sonder appèl op geloof by die jeug raak gou vervelig en eksistensiel irrelevant.

4. PROBLEEMSTELLING

Skrywer hiervan het jare gelede geskryf:

Allerweë word vandag besef dat kerkwees primêr in die liturgie sigbaar word; tog het liturgie nie in die gereformeerde teologie dieselfde aandag geniet as byvoorbeeld die dogma of kerkregering nie. Die liturgie van die Vroeë Kerke was egter hulle “advertensiebord” (Barnard 1981:174, 191) waarmee hulle proseliete getrek het. Die liturgie van die Rooms-Katolieke en Oosterse Ortodokse Kerke het deur die eeue baie min verander en hulle kerkwees setel grotendeels in liturgie ... Mense identifiseer kerk dikwels met liturgie ... Daarteenoor gaan talle reformatoriese kerkgemeenskappe betreklik

onverskillig en willekeurig met liturgie om. Dikwels word 'n mislukte liturgie geblameer vir onkerklikheid, "randkerklikheid" en Christelike "geloofsloosheid" (Brienen 1978:9-14). Moontlik staan gereformeerdes betreklik onverskillig teenoor die liturgie terwyl hulle nog met "eredienste" erns maak (Spoelstra 1994b:557).

Toe reeds is beweer dat die G.K.S.A. uit Nederland 'n gebrekkige liturgie geërf het en daar moet verantwoord word *waarom* en *hoe* "die 'vorm' of handeling hanteer en ervaar word" (Spoelstra 1994b:577). Onverskilligheid teenoor leer en erns met liturgie is wesenlik 'n *contradictio in terminis*.

'n Mens kry die indruk dat kerkleiding vandag koersloos met 'n politieke sleutel van demokrasie op kerklike terrein 'n *testimonium pauperitatis* verdien. Hulle gooi die onus op "lidmate" en "kerkrade" (d.w.s. predikante) om liturgie te bepaal en laat mense vir wie liturgie bedoel was, besluit water *dominum* (i.e. dominee) hulle wil volg asof dit 'n onverskillige saak is. Dit slaan 'n breuk tussen geloof (belydenis) en liturgie (godsdiens). Daarmee is kerkeenheid op die spel. Dit verplaas liturgie waarin God mense ontmoet na liturgie waarin mense die kerk ontmoet en inrig soos hulle daarvan hou en die "kerk" geniet. Liturgiese tegnieke soos simbole, sang, musiek of tablo's word sonder dogmatiese verantwoording ingevoer. Mense (ook die jeug oor wie dit sou gaan) ontmoet die "kerk", maar nie die Here God nie (vgl. Brienen 1987:174). Kan liturgie (sonder geloof as kennis en vertroue) die menslike behoefte aan ontmoeting en omgang met God blywend vervul?

Suid-Afrika het die omstrede begrip "erediens" uit Nederland geërf (Spoelstra 1994a en 1994b) en gaan daarmee kwistig om. Die statiese begrip "erediens" ('n *Ding an sich*) rym nie met Hebreërs 10:25 en Calvyn waar liturgie vir dinamiese saamkomgebeure van die gemeente bedoel is nie (Brienen 1987:235). Dinamiese gebeure rym nie met wat die enkelvoud "onze Eeredienst" (Kuyper 1911:556) met sy uitgewerkte "liturgiese orde" aanbied nie. 'n "Erediens" speel skynbaar af waar mense in 'n kerkgebou byeen kom om 'n bepaalde program met of sonder allerlei variasies af te handel. Tog word "erediens" sonder meer as 'n "ontmoeting met God" aangedien (Bakker 1959:469 e.v.; Brienen 1978:29 e.v.). Liturgiese handelinge stel nie vanself sonder geloof (*actus* en *habitus*) 'n ontmoeting met God daar nie (Spoelstra 1994a).

Die gemeente ervaar "erediens" waarskynlik as 'n ontmoeting met 'n dominee, 'n preek (goed of sleg) en iets van 'n ontmoeting en saamdoen met mekaar. In konsistories van die G.K.S.A. word voor "die erediens" hoofsaaklik gebed om leiding vir die prediker en opbou van die gemeente deur die preek (vgl. Spoelstra 1994a:39). Verwerkliking van 'n "ontmoeting van God met ons" of van "ons met God" figureer prakties nie in die gebede nie.

Dit bring die vraag na vore of daar verband en wisselwerking bestaan tussen wat bely word en wat (liturgies) in “eredienste” gebeur.

5. LEER EN LITURGIE IN DIE REFORMASIE

’n Gereformeerde teoloog sê:

Omdat de liturgie echter ten diepste genormeerd wordt door de H. Schrift dient de historische ontwikkeling op haar religieuze en theologische voorveronderstellingen onderzocht te worden. Daarom is wisselwerking tussen exegetische, historische en dogmatiese gesigspunten noodzakelijk. Fenomenologie, antropologie en sosiologie diene bij de liturgie eweneens tot hun recht te komen (Bakker 1959:471).

Werke oor liturgie voldoen nie hieraan nie.

Calvyn is die enigste reformator wat so vroeg as 1536, gelyktydig met die eerste uitgawe van sy *Institusie van die Christelike Godsdienst*, ook ’n grondplan vir ’n gesuiwerde liturgie aangebied het. Hy kon die liturgie nooit uitwerk en in praktyk verwesenlik nie omdat sy kollegas en die Raad se “vreesagtigheid voor Roomse tendenzen” onder die gewone volk hom verhinder het (Brienen 1987:12-14, 139 e.v., 231 e.v., 264).

6. ROOMSE LITURGIE TYDENS DIE HERVORMING

Die Hervorming ontbrand interessant genoeg oor die leer van versoening van sonde deur verdienstelike goeie werke soos Tetzl dit liturgies met die sakrament van boetedoening in die aflat te Wittenberg bedien het (Marty 1987: 164-175; Berkhof 1941:144 e.v., 152-159). In die Roomse liturgie is suner-gisme (samerwerking tussen God en mens) leerstellige uitgangspunt. Eintlik word die genade van God wat die kerk (die priester) by die doop instort tot by die laaste oliiesel in sakramentele samerwerking tussen God en mens versorg. Die Roomse liturgie dien die Roomse geloof (leer). Die eenheid tussen geloof en liturgie spreek mense wat glo aan.

De rooms-katholieke kerk is in teorie en praktyk gekoncentreerd rond haar liturgie, een liturgie met een eigen inhoud, van een eigen aard en struktuur. Het is eigenlijk de liturgie van het sakrament, bizonder van de mis. Het Woord, de verkondiging is wel opgenomen in de misliturgie ...

Die liturgie ken voor die mis ’n woorddiens, die *pronaus of missa catechumenorum*, waar prediking die mis voorberei. Liturgie is vir Rome gawe en

opgawe, woord en antwoord, “heilige wisseling” tussen God en mens. Die liturgie sit die Godmenslike priesterwerk van Christus voort. Die reformatore het die voortgaande offer verwerp. Vir Rome aktualiseer die liturgie egter ook die nuwe verbond tussen God en mens (wat die reformatore aanvaar het). Die liturgie is in die eerste plek werk van God aan ons mense voordat mense liturgies kan antwoord (Brienen 1978:17 e.v.). Die liturgie van Rome slaag dus om ’n ontmoeting van gelowiges met God op sterkte van geloof (al sou watter besware teen aspekte van die Roomse misgeloof ingebring kan word) liturgies in die sakramente te realiseer. Dit is opmerklik dat Calvyn daarom die misliturgie van Rome wou reformeer na wat dit in die Vroeë Kerke was.

In die sentrum van Roomse liturgie staan die eucharistie (mis, kommunie). Vir Rome is die mis ’n offerdiens of “teenwoordigstelling” van Christus in die offer. Die liturgie maak die geloofsleer in die heilsmisterie vanaf vleeswording tot uitstorting van die Gees “teenwoordig” en die kerk werk daarin liturgies saam. So word die gemeenskap van die liggaam van Christus, hoof met ledemate, teenwoordig en sigbaar.

Die Reformasie het sunergisme in die kommunie verwerp, maar bely dat die kerk in geloofsgemeenskap sigbaar word. Die Reformasie het ener syds die reformatoriese erediens “ingrijpend gezuiverd” maar tot skade van hulle eie liturgie vergeet dat “in de R.K. liturgie tal van schatten bewaard zijn, die niet typisch Rooms, maar waarlijk katholiek zijn ...” (Lammens 1959:466 e.v.). Reformatore soos Zwingli het heeltemal negatief teenoor die misliturgie gestaan en nie positief vanuit hulle geloof (die soenoffer, nuwe verbond, *koinonia*, Joh. 6, ens.) die nagmaalliturgie as kommunie tussen Christus en sy gemeente beleef nie. Nagmaal was geen eucharistie nie. Die kind is met die badwater uitgegooi.

Die Roomse voormis of woorddiens waarby Zwingli en sy volgelinge aansluit, het bestaan uit gebede (introitus, *kyrie eleison*, *gloria in excelsis* en *collecta*, gebede van die dag), lees van Skrifgedeeltes, afgewissel met psalmgesang, ’n preek en die geloofsbelydenis van Nicea. Vir Rome het daarna die sakramentdiens of offermis in drie dele verloop: die offerande, konsekrasie en wyding. Die voormis, sowel as elkeen van die aspekte wat aansluit by die liturgie van die Vroeë Kerke en kerkvaders, bevat waardevolle liturgiese fasette wat ’n klimaks bereik in kommunie tussen priesters en gelowiges, ’n slotgebed en wegstuur van die gelowiges met ’n seën en laaste evangelie uit Johannes 1:1-14 (Lammens 1959:467). Rome het baie niksseggende rituele soos handwassings en onaanvaarbare gebede vir ontslapenes bygevoeg wat uitgesuiwer moes en kon word. Nietemin het Roomse gelowiges deur die

liturgie die werk van God, skuldbelydenis, die credo en kommunie sakramenteel belewe.

By Rome moet op eenheid tussen wat geglo word (die leer) en wat gedoen word (die liturgie) gewys word (Brienen 1978:17). Hoewel die Roomse leer vir die gereformeerdes onaanvaarbaar is (vgl. Brienen 1987:17-21), is daar geen twyfel nie dat die misliturgie daadwerklik op ontmoeting van die Roomse gelowige met God Drie-enig, op “aktualisering van het Nieuwe Verbond tussen God en mens” en op die werk van God vir die mens eerder as op die werk van die mens vir God neerkom.

7. REFORMATORIESE LEER WAT BY LITURGIE (NAGMAAL) TER SPRAKE KAN KOM

Guido de Bres het meer as die Heidelbergse Kategismus (vgl. Sondag 25-30) by Calvyn aangesluit (Spoelstra 2001). Die *Nederlandse Geloofsbelijdenis* karteer geloof (leer) wat die liturgie raak of kan raak uit die *Institusie* (Calvyn) en gebruik daaruit frases wat soos Rome nadruk lê op wat God in en met sakramente doen. Dit het Zwingli nie ingesien nie. (Hy is oorlede voor Calvyn begin werk het.)

Ons glo dat God sy een (universele) kerk (art. 27 N.G.B., vgl. Heid. Kat. S. 21) in die eenheid en gemeenskap van dieselfde geloof vergader en op 'n bepaalde plek (waar gepreek, gedoop en nagmaal gevier en tug bedien word) bymekaar bring en waarby elke gelowige hom of haar moet voeg (art. 28, N.G.B.). Elke gelowige moet die prediking, sakramente en tugbediening beoordeel en uitmaak of daardie plaaslike gemeenskap hulle in alles aan God se Woord onderwerp en aan Hom gehoorsaam is (art. 29 N.G.B.). Die wese en eenheid van die ware kerk is eenheid van geloof wat die Heilige Gees werk (art. 27 N.G.B.) wat liturgies net in kommunie, tafel- en bekeergemeenskap, simboliseer kan word. Dit is nie die “kerk” wat sakramente instel en bepaal wie en hoe dit bedien word nie (soos t.o.v. kelkies en “vrou in die amp” vandag in sekulêre verenigingsreg aangevoer word). Sekulêre verenigingsreg glo dat “die kerk” in sy reglemente *amp* en *ampsdraers* instel en omskryf. Opmerklik genoeg kom die terme nie in die Skrif voor nie. Dit bots met Skriftuurlike terme soos *diakonos* en *servus servorum* wat erken dat nie die kerk nie, maar God self deur bediening van Woord en sakramente (art. 31-33 N.G.B.) in en met sy gemeente handel. Rome, Calvyn en die N.G.B. glo dat God dienaars (*diakonoi*) in sy kerk roep en gebruik. Die bedienaar is slegs liturgiese gesant van God. Rome is in hierdie opsig nader aan die Skriftuurlike apostolaat as kerke wat op die 18de-eeuse verenigingsreg ge-

struktureer is.

Nietemin, God teken en waarborg deur die bediening van die doop hoe Hy sondaarmense in sy huisgesin (verbond, kerk) opneem (art. 34 N.G.B.), en deur bediening van die nagmaal hoe Hy in tafelgemeenskap met Christus sy huisgesin met die hemelse brood Christus voed en onderhou (art. 35 N.G.B.). Kragtens die eenmalige offer van Christus simboliseer en waarborg God in bekergemeenskap (kommunie) aan sy huisgesin die nuwe genadeverbond wat deur die offer van Christus beseël is en wat in die koninkryk volkome vervul word (Mat. 26:28 e.v., Luk. 22:20; *Institusie* 4.17.1 e.v.; N.G.B. art. 35).

Die doop is die eenmalige sakrament wat die opname in die universele kerk (huisgesin van God) beseël, en die nagmaal beseël gedurige versorging van die gemeente in die plaaslike kerk totdat volmaaktheid in die koninkryk van God vervul word. Die nagmaalformule in die G.K.S.A. (Spoelstra 2001) mis hierdie sakramentele voeding van die huisgesin van God en benadruk dieselfde soteriologiese genade wat die doop beseël, (vgl. in die formule “volkome versoening van al jou sonde”). In die lig van Eksodus 12, die pasga en Johannes 6 simboliseer en beseël die gemeenskap met die beker die nuwe verbond deur die bloed van Christus en teenwoordige koningskap van God wat sy kerk na die toekoms voer. Die Zwingliaanse herinneringsliturgie onderspeel die onderhoud van die huisgesin van God in die hede en toekoms wat met 'n maaltyd en tafel- en bekergemeenskap geteken en beseël word (vgl. Coetzee 1990; Venter 1990).

Ridderbos (1950:351, 359 e.v.) het aangetoon dat nagmaal “gemeenschapsmaaltyd” en nie herinneringsmaal is nie. Vanuit geloof is die essensie van die sakramentele maaltyd “Feeding on Christ” (Gerrish 1993: agterblad; Calvin 1846:209 e.v.). Die beker simboliseer en waarborg die genadeverbond met die eskatalogiese verwagting van “wyn drink in die koninkryk” saam (kommunie) met Christus (Calvin 1846:208, 1992, *Institusie* 4.17; vgl. Spoelstra 2001 en 2002:512-517). Nagmaalliturgie behoort daarom met een brood waarvan baie eet en met 'n beker of bekere waaruit baie saam drink (nie individuele kelkies nie) die nuwe verbond (eenheid) tussen God en sy huisgesin sakramenteel af te teken en te waarborg. Dit kom swak oor in die Formulier van Olevianus (1563) en ontbreek in die soteriologiese liturgiese formule van a Lasco wat Nederlandse sinodes aan die Formulier verbind het (Spoelstra 2001).

Die gereformeerde leer hierbo genoem, verskil van die Roomse geloof ten opsigte van die transsubstansiasie of van die Lutherse konssubstansiasieleer, oor die manier hoe Christus by sy volk teenwoordig is. Dit verskil van Rome oor sunergisme en moontlik van Luther se eng soteriologiese aanslag.

Calvyn verskil egter nie van Rome of Luther oor die feit dat die liturgie moet reken met Christus wat werklik in die nagmaal teenwoordig is of teenwoordig raak nie en dus moet woordverkondiging van die verbond elke keer in kommunie en eucharistie uitmond (art. 34, 35 N.G.B.; Heid. Kat. V/A 70, 74, 79). Dit sê oneindig meer as dat Calvyn “elke Sondag nagmaal wou vier”.

8. FAKTORE WAT LITURGIESE REFORMASIE GESTREM HET

Die Hervorming kom teenoor die enigste en dominante Kerk van Rome (*klerus*) te staan. Die Roomse *klerus* het eeuelank die gelowiges gelei. Calvyn erken daarom ware kerke (ware gelowiges) wat onder die tirannie van die pousdom oorleef het (*Inst.* IV.2.12). Met die leer van *sola Scriptura, sola gratia, sola fide* breek die Reformasie radikaal met talle aspekte van die Roomse leer en liturgie. Daardeur kon positiewe aspekte in die Roomse leer en liturgie maklik misgekyk word. Olevianus skryf in 1563 aan Calvyn dat hy nie sy kollegas (Ursinus e.a.?) vir Calvyn se nagmaalopvatting kon wen nie (Van 't Spijker 1980:373). Hulle was bang dit sou gelowiges van die reformasie na Rome teruglei.

Die Hervormers het geleef in die 16de-eeuse geestesklimaat van die humanisme waarin denkers Rome aangevat het met die leuse *ad fontes*. Sommige wou terug na die klassieke bronne en Griekse denkers. Ander geestelikes wou terug na die Bybel in die grondtale. Reuchlin vestig so in Duitsland aandag op die Bybel. Die geleerde Erasmus van Rotterdam (wat ook in Italië, Engeland, die suidelike Lae Lande [vandag België] en Switserland gewoon het) val met die Griekse teks van die Nuwe Testament die leer van Rome op talle punte aan. Hy weier egter tot ergernis van Luther om met Rome te breek en word “vader van het vrijzinnig christendom” genoem (Berkhof 1941:131 e.v.).

Moontlik het die humanisme — met die aksent op die individu en sy leefwêreld — bygedra om by Luther buite die kerkleer om die vraag te wek: “Wie gibt es einen gnädigen Gott”? Dit was ’n pakkende vraag by die aanvang van die moderne tyd. Daardeur het die soteriologie (leer van verlossing van sonde) by Zwingli, a Lasco, Ursinus en ander in die konflik met Rome gedomineer en is liturgie as iets apart en van minder belang as die leer (kennis) beskou. Soteriologie oorheers vandag nog verbruikersgodsdien en prediking waar heil van ’n mens bo die soewereiniteit van God geplaas word en ontmoeting van ’n mens met God swaarder weeg as ontmoeting van God met die mens. Dit het vir die gereformeerde liturgie ingrypende gevolge

sodat reeds tydens die Hervorming talle “geen weg meer wist met het Avondmaal” (Bakker 1959:470) en Anabaptiste die kinderdoop verwerp (Spoelstra 1975).

9. LUTHERSE REFORMASIE EN LITURGIE

In sy 95 stellings behandel Luther nie leer en liturgie apart nie. Vanuit sy basiese vraag “Hoe kry ek ’n genadige God?” spreek hy kerklike leer sowel as liturgie aan. Leer en liturgie is nie soos aparte pêrels aan ’n string geryg nie, maar soos blare van ’n roosknop wat uit een stam, naamlik die evangelie van vergifnis van sonde, groei (Marty 1987:172).

Ten opsigte van die sakrament van die nagmaal verwerp Luther die Roomse dogma van ’n voortgaande bloedlose offer en transsubstansiasie. Omdat Jesus van die brood sê “dit is my liggaam” erken hy soos Rome dat Christus in die nagmaal teenwoordig is en by Marburg breek Zwingli daarvoor heeltemal van Luther weg. Luther glo (leer) dat Jesus op sterkte van sy goddelike natuur ook liggaamlik alomteenwoordig is sodat sy liggaam saam met brood geëet word. Hoe Luther konsubstansiasie in die liturgie van kommunie bewoord het, word daar gelaat, maar sy leer het duidelik sy liturgie bepaal.

Er loopt een duidelijk lijn van Luthers rechtvaardigheidsleer — met als brandpunten: een geschonken en toegerekende gerechtigheid Gods én het deel krijgen daaraan door geloof alleen — naar de reformatie van eredienst (Brienen 1978:25).

Luther slaan skuldbelydenis en absolusie hoog aan, sodat hy sakramenteel nog iets van bieg en absolusie behou. Liturgie is nie ’n verdienstelike werk nie, maar

aktualisering van het werk van God, zijn genadegave, zijn handelen met ons in, met en onder Woord en sakrament. De mens kan dit werk van God, dat in zijn spreken ons bereikt, alleen ontvangen in geloof en dan de Here God er voor loven en danken (Brienen 1978:25).

Luther se leer het twee peilers vir liturgie: God wat handel en genade skenk en die mens wat dit gelowig aanvaar en liturgies met dank en lof reageer. Prediking van die genadewerk van God is vir Luther die belangrikste aspek van liturgie. Waar dit nie gebeur nie, hoef mense nie te sing of bymekaar te kom nie. Hy erken geen “stille Messen” nie omdat kommunie nie in stilte plaasvind nie. Die eenheid vir sy liturgie grond Luther in sy leer oor Christus.

Die is Gods dienst voor en aan ons en die is onze liturgie in geloof voor God. Heel de liturgie is daarom bij Luther christocentrisch, pneumatologiesch en patrodoxologiesch (Brienen 1978:26 e.v.).

Luther se soteriologiese vertrekpunt het in die Piëtisme, in sending en in charismatiese bewegings asook in die tweede helfte van die 20ste eeu in gereformeerde kerke met “praktiese teologie” weer sterk na vore getree en behoefte aan “vernuwing” van die liturgie gewek, waarin die aksent van die vertikale subjek in verlossing na die horisontale objek in verlossing verskuif.

10. ZWINGLIAANSE REFORMASIE VAN LEER EN LITURGIE

Zwingli (1484-1531) was student van Erasmus. Nadat hy geskrifte van Luther oor Skrifgesag en transsubstansiasie gelees het, gaan hy tot die Reformasie oor, maar vertoon steeds kenmerke eie aan humanisme in die vorm van platonisme, rasionalisme en 'n vassteek by soteriologie. As tipiese humanis glo hy dat kennis mense verander en hy slaan prediking as onderwys hoog aan (Stephens 1991:203 e.v., 208 e.v.; Barnard 1981:275) en beïnvloed Micron, a'Lasco, Olevianus, Ursinus en andere. Zwingli is nie in 'n klooster soos Luther bekeer nie, maar is rasioneel deur humanisme soos Erasmus en geskrifte van Luther teen 1523 vir die Reformasie gewen. Hy was gekant teen alle “vormendienst die geen steun vindt in Gods Woord”. Self musikaal, wou hy alle orrels uit kerke verwyder en met sy klem op didaktiek het hy nie veel aan sakramente soos doop en nagmaal gehad nie, behalwe in soverre hy daarmee kon preek, dit wil sê sigbare onderwys gee (Barnard 1981:252, 298; Brienen 1987:135, 163, 166, 170).

Zwingli en die Raad van Zürich

adopted the most radical and revolutionary of Anabaptist principles, that Scriptures should be the sole rule of faith and practice, and whatever Scriptures do not teach must be rejected ...

Aangesien die Bybel kinderdoop nie verplig nie, het Zwingli kinderdoop net as 'n teken van inlywing in die kerk beskou en naby die Anabaptiste gestaan (Spoelstra 1975:38). Die opvatting het ook 'n eeu of wat gelede baie sterk onder die meeste Afrikaanse Christene geheers en verklaar die geboorte van die Apostoliese Geloofsending in Suid-Afrika. Weer het dit wat geglo word, liturgie gevorm.

Karel die Grote het die voormis as woorddiens in 'n kort preek en skuldbelydenis met die oog op volksopvoeding laat instel. Die voormis (*pronaus*) was in Duitsland en Duitssprekende kantons van Switserland goed

bekend. Sommige meen voormis naas offermis slaan terug op sinagogediens naas tempeldiens (*offer*). Gevolglik het Zwingli in die katedraal van Zürich sy liturgie op die Middeleeuse voormis (*pronaus*) geskoei, die offermis verwerp en liturgies niks oorspronklik gelewer nie. Hy was bang dat erkenning van sakramente in eie reg mense van die Reformasie sou vervreem en na Rome terugvoer (Van 't Spijker 1980:373, 141).

Nagmaal was vir Zwingli woordverkondiging (onderwys) deur middel van tekens wat geestelik ontvang word en herinner aan die lyde en sterwe van Jesus op Golgotha (Stephens 1991:203 e.v.). Nie God nie, maar die mens is in die sakrament die handelende persoon (Spoelstra 2002:515). Derhalwe meen Du Preez en andere (1992:50; Nel 1982:209) dat sakramente op die sendingveld ook met die oog op “verduidelikende waarde” onder heidene gebruik kan word. Nagmaal kon dus ewe goed as preke aan nie-belyders, heidene en kinders soos die Woord bedien word. Weer bepaal basiese humanistiese vertrekpunte (bepaalde geloof) die liturgie.

Afkeer van die offermis laat Zwingli woordverkondiging radikaal van nagmaal skei. Hy beperk die viering van nagmaal tot 'n sober herinnering aan die offer aan die kruis vier maal per jaar wat in die banke (sonder tafels) met houtborde en bekere (wat die diaken ronddra) gevier word (Van Itterzon 1959:723, De Jong 1959:467). Hy erken nie soos Rome, Luther en Calvyn die teenwoordigheid van Christus in die nagmaal nie en dring nie deur tot liturgiese kommunie en eucharistie nie.

De preek werd bij hem alles; preken deed hij elke dag; een preekdienst was ook zijn normale Zondagse dienst. Het Avondmaal werd daaruit losgemaakt en beperkt tot vier keer per jaar.

Die preek is met “een kunstzinnig hand” omring deur gebede en afgesluit met die Credo en 10 Gebooe “die geen liturgiese, maar een didaktiese betekenis hadden” (De Jong 1959:467).

Zwingli het die prediking “as middel van genade” teenoor Roomse sakramentalisme gestel. Hy het gevaar geloop dat

uit reaktie teenover het sacramentalisme een alleenheerschappij van de prediking geponeerd worden die tekort doet aan de eigenaardige plaats van het sacrament (Bakker 1959:470).

Die humanis in Zwingli het dus sy liturgie deur sy rede bepaal om kennis mee te deel.

11. LEER EN LITURGIE BY CALVYN

Calvyn formuleer sy leer in 1536 met die *Institusie van die Christelike Godsdiens* en gaan as hervormer vir liturgiese ontwerp terug op die gewoonte van die Vroeë Kerke (Brienen 1987:139: *selon la coutume de l'Eglise ancienne*). Hy publiseer feitlik gelyktydig met die eerste uitgawe van die *Institusie* (1536) ook 'n bloudruk vir liturgie uit gegewens in die Skrif en gewoonte van die Vroeë Kerke. Daarin gaan hy van 'n twee-eenheid tussen Woord en Sakrament uit. Hy skei nie Woord en leer nie en verbind opbou van die gemeente direk aan die leer. Die ware leer gaan altyd oor God wat spreek (d'Assonville 2003:272, 274). Liturgie wat op die Skrif gebaseer is en die gemeente opbou, moet dus in nou verband met die leer (*doctrina*) beoefen word.

Hy aanvaar soos Rome en Luther dat Christus teenwoordig is waar God sy gemeente ontmoet. Derhalwe werk hy die liturgie vir nagmaal as gemeenskaplike maaltyd aan 'n tafel ('n maaltyd) uit (Calvyn 1992:1698 e.v., 1724 e.v.; Brienen 1987:116). Hy verskil radikaal van die Zwingli-Farel-pronaus-liturgie wat woorddiens en nagmaal skei. Hy het soveel

mogelijk aangesloten bij reeds geproduseerde liturgische inhouden die hem bijbels verantwoord leken en zo ligt er een oecumenische glans over zijn liturgische orden (Brienen 1987:122).

Christus is die hemelse brood (voedsel) wat die nagmaal sakramenteel afteken en waarmerk. Daarmee voed God sy huisgesin (art. 35 N.G.B.) om soos Israel in Eksodus 12 as verlose volk na die beloofde land (koninkryk) te trek. Die Vader voorsien die brood om “ons geestelike lewe in ons siele deur geloof” te voed (art. 35 N.G.B.; vgl. Spaelstra 2002). Met geloof in die *praesentia realis Christi* deur Woord en Gees in die nagmaal waar die gemeente kommunie beleef (vgl. *Inst.* 4.17), reformeer hy Roomse dwalings in die mis. Tog waardeur hy die struktuur van die *Missa Romana* omdat dit teruggaan op die Vroeë Kerke. Hy wou dus aan gereformeerdes bied wat Roomse gelowiges ervaar het — 'n ontmoeting met God in kommunie en eucharistie. Calvyn staan dus, met 'n twee-eenheid van Woord en tafel-liturgie, nader aan Rome en Luther as aan Zwingli en ons Suid-Afrikaanse nagmaal-liturgie (vgl. Spaelstra 2001, 2002 en *Inst.* 4.17).

Calvyn beleef die teenwoordigheid en ontmoeting met Christus (Hy in ons en ons in Hom) intens in die eet van die brood as teken van die liggaam van Christus. Die brood (wat brood bly) verander vir hom deur geloof geestelik in die liggaam van Christus. Hy glo dat Christus Homself aan hom gee en in die Gees het hy deur geloof gemeenskap (kommunie) met Christus. Hy sê:

Ek ervaar dit eerder as wat ek dit begryp. Ek omhels dus sonder teenspraak die waarheid van God hier waarop ek veilig mag steun (Inst. 4.17.32, vgl. 4.17.5 e.v. en Spoelstra 2001).

Das Hauptmerkmal der Gottesdienstlehre Calvins besteht in der Suche nach der verlorenen Einheit des Wort- und Sakramentgottesdienstes! Calvins Ideal ist der eine Gottesdienst, in dem Gott unter Wort und Sakrament am Menschen handelt und in der "communio cum Christo" Gemeinde konstituiert und formiert, die bereit ist zur Antwort in Gebet und Lebensgottesdienst (Buschbeck in Brienens 1987:236).

Liturgie was vir Calvyn

Gods neerbuigende heilshandelen in Woord en sacrament met die gemeente ... waarbij Hij zijn hele hart en al zijn liefde in deze ontmoeting haar en hen geeft en waarom Hij van zijn gemeente en haar leden een gelovig aanvaarden en antwoorde verwacht en door zijn aanwezige Heilige Geest naar zijn beloften self ook werkt, in de gestalten van gebed en lied, schulderkennis, geloofsbelijdenis en lofprijzing en in de uitwerking daarvan voor het dagelijkse leven (Brienens 1987:237).

Daarom bewerk hy ook reeds 1539 op voorbeeld van Bucer Psalms waarmee die gemeente in liturgie kon antwoord op wat God hulle in die liturgie gee (Brienens 1978:27).

Liturgie span in praktyk die kroon op wat Calvyn leer en glo. Hy wou dat die gemeente, soos hy, die verbond van God met sondaarmense deur versoening in Christus in die sakrament sien, aanvaar, beleef en glo wanneer God sy huisgesin met 'n hemelse maaltyd tot die ewige lewe voed. Hulle moet God daarvoor dank (Inst. 4.17.1 e.v.). 'n Preekdiens wat hierdie genadeverbond (leer) voorhou sonder dat dit in kommunie (nagmaal) uitmond waarin die verbond beleef word, is soos 'n torso van Michael Angelo ('n mooi beeld sonder die kopstuk; Van der Leeuw 1946:133 e.v.). Die gemeente moet in liturgie (kommunie) antwoord op wat hulle in Woord (prediking) en tafel (sakrament) hoor, sien, aanvaar, beleef, glo en voor dank. Daarvoor is niks beter of meer geskik nie as juis die geïnspireerde Psalms waarvan Christus sê dat dit van Hom getuig (Brienens 1987:65-74; 92 e.v., 113, 115 e.v., ens.).

Calvyn onderskei liturgies op unieke wyse tussen "gesproken en gezongen gebeden". Die Psalms was by uitstek gesingde gebede. Omdat hulle in teenwoordigheid van God en sy engele gesing word, verskil hulle van musiek wat mense vermaak (wat tans al meer norm vir "eredienste" geword het, B.S.). Gelowiges moet die liturgie in hulle eie taal kan verstaan en formuliere moet betekenis van sakramente duidelik maak, want hulle getuig van die "Verbond" (Brienens 1978:27, 1987:99 e.v., 194).

Gereformeerdes soos Brienen (1987) slaan Calvyn se erns om die gemeente te laat sing, baie hoog aan. Soms skep dit egter die indruk dat bloot die aktiwiteit van sing (die aan-die-woord-kom met musiek) as liturgie kwalifiseer. Wat, wanneer en waarom gesing word, geniet in werke oor Liturgiek minder aandag. Calvyn beskou sang as gebed, praat met die Here (antwoord, bely, smEEK, loof). Die aksent vir liturgie val nie op die feit dat die gemeente sing of musiek maak nie, maar op waarom en met watter inhoud die hele gemeente met God singend praat. Die beginsel *sola Scriptura* bring verder die Psalms se ongeëwenaarde religieuse diepte na vore (Brienen 1987:69), motiewe wat nie in moderne “gospel-” of “lekker sing-liedjies” aanwesig is nie. Vanuit hulle geloof het Calvyn en die ou “Doppers” van 1859 Bybelse Psalms verkies, terwyl die liberale eeu “vrye” of “halleluja”-liedere gesoek het wat by hulle smaak vir die plek van die mens in die liturgie pas (vgl. Hanekom 1951:154).

’n Vertaler van Calvyn se kommentaar op die Psalms sê “the intrinsic excellence of this Book gives it still higher claims on our attention” (Anderson in Calvyn 1845:vi). Die inhoud bevat verhale oor Joodse geskiedenis, besondere mense en voorspellings van toekomstige gebeure:

Each of these heads embraces a wide field, and they include illustrations of *every religious truth which is necessary for us to know* (My kursivering. B.S.), exemplifications of every devout feeling which is our duty to cherish, and examples of every spiritual conflict which is possible for us to experience. We meet with many disclosures of the greatness, majesty, and perfections of the only true God; his government of the world; and his special care over his chosen people. We meet with the varied exercises of the regenerated soul, and behold it at one time offering up fervent supplications to the Hearer of prayer ... (Anderson in Calvyn 1845:vi).

Die Psalms dien geloofsleer.

Calvyn sê:

In short, there is no other book in which we are more perfectly taught the right manner of praising God, or in which we are more powerfully stirred up to performance of this religious exercise. Moreover ... they (the Psalms) will principally teach and train us to bear the cross; and the bearing of the cross is a genuine proof of our obedience .... and submit ourselves entirely to God, leaving him to govern us ... (Calvyn 1845:xxxviii e.v.).

Calvyn gee dus vanuit sy belydenis, sy geloof in die Skrif, aan die Psalms ’n dominante plek in die liturgie. Hy kies dit nie op sterkte van letterkundige gehalte, musiek, skaarsheid van liedere, afwisseling of vermaak van kerk-gangers nie, maar om aan konkrete geloof (leer) uiting te gee.

Farel was 'n student van Zwingli. Hy het die “Zwingliaanse preekdienst” waaraan die gemeente min aandeel gehad het, in Genève ingevoer (Brienen 1987:33e.v). Dit het finaal verhoed dat Calvyn 'n eie liturgie vanuit sy teosentriese leer en visie op die twee-eenheid van Woord en sakrament kon ontwikkel. Hy is gedwing om “een aparte Woorddiens te creëren” wat hy probeer oophou het na nagmaalviering toe (Brienen 1987:140). Vrees by politici en predikante vir Rome het Calvyn verhoed om sy geloof, oortuiging en belydenis in 'n gereformeerde liturgie uit te werk en toe te pas. Dit is dus foutief om soos Van der Walt (1990:18; Spoelstra 2002:516) te sê dat die liturgie van die G.K.S.A. van Calvyn afkomstig is.

12. GEREFORMEERDE LEER EN LITURGIE IN NEDERLAND NÁ DIE REFORMASIE

Die Nederlandse gereformeerde tradisie ag Skrifgefundeerde dogma (leer) van groot belang. Anders breek die ruggraat van die kerk in 'n vyandige wêreld, raak prediking hol en verskraal die geloofslewe van die “kerkmens”. Wanneer mense nie gebind wil wees deur kerklike reëls uit die verlede nie, dink hulle dat dogma 'n vyand van die lewende gemeenskap met God is. Tog is 'n goeie eenvoudige Christen altyd 'n goeie teoloog. Gereformeerdes het tradisioneel geglo dat dogma eenvoud en warmte in geloof stimuleer en daarom sê Calvyn in sy Kategismus dat 'n mens se hoogste doel moet wees om God in die aangesig van Jesus Christus te ken (Toornvliet 1949:7 e.v.). In die afgelope halfeeu het waardering vir dogma verdwyn en plek gemaak vir die sogenaamde “praktiese teologie”. Die moderne aksent val nie op dogma wat geglo word nie, maar op wat liturgies gedoen word.

Brienen (1987:232, 265) onderskryf H. Jonker se stelling dat Nederland liturgies Farel op die voetspoor van Zwingli gevolg het. Daardeur het, soos dikwels in kerklike aangeleenthede gebeur, die mindere gees “over de diepere geest Calvijn” getriomfeer. Nie Straatsburg nie, maar Zürich het liturgiese ontwikkeling in Nederlandse kerke beslis. Uit humanistiese Nederland het Hoen die herinneringsmotief vir nagmaalliturgie vir Zwingli gegee (Spoelstra 2001). Nederland het die fatale skeiding tussen Woorddiens en aparte kwartaallikse Avondmaaldiens met die nagmaal van Zwingli ooreeneem en a Lasco se formule vir die bediening gekies. Calvyn se invloed is beperk tot leerstellige bewoording in formuliere en formuliergebede. Die invloed van die Aufklärung (rasionalisme) en Piëtisme (individualisme) het die Nederlandse kerke “al méér in de lijn en het kader van Zwingli en Zürich” gestuur sodat hulle by die “middeleeuwse *pronans* terecht gekomen

(is) met de scheiding van Woorddienst en sacramentsdienst, van kansel en tafel” (Brienen 1987:263).

Datheen en die Nederlandse kerke het strydig met wat hulle in die N.G.B. (art. 29, 35) bely, die liturgie van Zwingli nagevolg waarin onderwys (*pronaus*), en nie sakrament nie uitgangspunt is. Die nagmaalformule (a Lasco) gee honderd persent Zwingli en Hoen se simboliese opvatting van nagmaal weer (Spoelstra 2001). Dit kom neer op “wezenlijke verminking van het sacrament”, want in ’n sakrament is nie

wat de gelovigen aan de tafel des Heren doen, maar wat de Here zelf daar doet ... het belangrijkste, is hetgeen het sacrament tot sacrament maakt (De Groot 1956:411; vgl. Bouwman 1925:205).

Teen die einde van die 19de eeu het liturgiese besef as gevolg van die “Verligting” in Protestantse kerke ’n laagtepunt bereik (De Jong 1959:467 e.v.).

Die Nederlandse kerke het in die 16de eeu nie besef dat “zij de roeping hadden” om ’n volledige liturgie te voorsien nie. Sinodes het los liturgiese vrae probeer beantwoord en nie besef dat hulle geloof aan liturgie moes vorm gee nie. Nederlandse kerke het die preek

als hét bestanddeel van de kerkdienst beschouwd, zodat voor het overige praktisch geen aandacht overbleef. De kerkdienst bestond dan ook vrij spoedig uit niet veel meer dan een preek ... Na-reformatoische stromingen als Puritanisme en Piëtisme doen het hunne hiertoe. Tenslotte brak de geest der Verlichting alles af wat er nog aan liturgie overgebleven was ... (De Jong 1959:468).

Suid-Afrika het Zwingli se kwartaallikse nagmaal wat hy met preke tydens voorbereiding, in die nagmaal self en by nabetragting behoorlik opvoedkundig voorgeskryf het, uit Nederlands geërf. Daar is niks oor nagmaal in die belydenis wat dit noodsaaklik gemaak het nie.

13. GEVOLGTREKKING

Hierdie ondersoek bevind dat ’n intieme verband tussen wat geglo word (leer) en wat godsdienstig gedoen word (liturgie), bestaan, maar kon nie vasstel dat dit gedurende die Reformasie of gedurende die liturgiese ontwaking in die 20ste eeu in ag geneem is nie. Sonder dat konfessionele norme aangelê word, word in die “orde van diens” na vernuwning gesoek. Daar word gesê:

Een sobere orde van dienst heeft hier meer mogelijkheden tot vernieuwing dan een breed uitgewerkte ... Hernieuwde aandacht voor het opgenomen-zijn van geest, rede en woord in het totale menszijn

bring moontlikhede

voor het beleven van de eredienst als korporatiewe akte. ... Het leven vindt in de liturgie zijn concentratiepunt ... (Bakker 1959:471).

Maar wat van die God wat met ons in die liturgie praat? Liturgie kan myns insiens nie sonder intieme verband met die leer (geloof) "concentratiepunt" van lewe vir Skrifgelowige mense wees nie. Gereformeerdes kon moeilik die mistiek van kerkwees waar God en gelowige in die Gees ontmoet, soos Rome, Luther en Calvyn sakramenteel ervaar. Hulle is onderling geken aan repeterende breuke oor leerkwessies, die verstaan van leer en nie die beleef van die leer nie.

In die Vroeë kerke het liturgie in die sakrament gekulmineer. Calvyn wou daarom ook weer liturgie in die sakramentele laat kulmineer. Vrees dat nadruk op sakramente mense na Rome sou terugvoer, het dit verydel. Datheen het soos Zwingli gedink. Die Nederlandse kerke het dus ook eensydig op prediking in die samekoms van die gemeente konsentreer. Daardeur "ging het gezicht op de éne liturgie te loor en werd alle orde betrekkelijk" (vgl. Brien 1987:137 e.v., 149, 171 e.v.). Nagmaal het los van die gewone samekomste van die gemeente as 'n gebeurde op homself te staan gekom.

Calvyn kon tot 'n mate sy liturgiese ideaal in Straatsburg invoer, maar nie in Genève nie. Moontlik het hy self in die eeu van humanisme gedink dat die leer (rede) hoofsaak is en liturgie (praktyk) sekondêr kom. Calvyn se Woord-van-God-teologie (d'Assonville 2003:272) het liturgie slegs in Straatsburg en Anglikaanse liturgie merkbaar beïnvloed. Pollanus het elemente van Calvyn se liturgie uit Straatsburg na Londen oorgebring (Brien 1987: 251). Die liturgie van die Anglikaanse Kerk sou volgens kenners (Van der Leeuw 1946:153) Calvyn se eenheid tussen leer en liturgie die beste dra. (In hoeverre die Anglikane met hulle aansluiting in formele sake by Rome naby aan die Vroeë Kerke gekom het, is hier nie ondersoek nie.)

Suid-Afrikaanse kerke het liturgie uit Nederland geërf wat op die lees van Zwingli rondom 'n preek (Roomse voormis) geskoei was en waarin nagmaal 'n sekondêre plek as kwartaallikse herinneringsmaal aan Golgota bekleed het. Die kerke het dus sakramentele liturgie wat kommunie (ontmoeting) met God in 'n "nuwe verbond" (Mat. 22:26, Luk. 22:20) beleef, gemis. Die aanspraak dat die preek (Woord) in die "erediens" sonder meer 'n ontmoeting met God bewerkstellig (terwyl voormis by Rome voorbereiding tot die ontmoeting in die sakrament was), oortuig nie.

Die tweede diens wat as leerdien bedoel was (Spoelstra 1991), is vandag nie meer in aanvraag nie omdat waardering vir die "leer" gedevalueer het en só word die tweede diens maklik 'n tweede gedupliseerde gewone

preekdiens. So dryf leer en liturgie verder uitmekaar. 'n Poging om die Woord in die leerdienste te laat spreek (Spoelstra 1991) het nie veel aandag geniet nie. Daar sal ernstig besin moet word hoe om leer en liturgie weer met mekaar in verband te bring omdat soveel vooroordeel teen die “droë” leer (d'Assonville 2003:268) opgebou het. Die eng Zwingliaanse didaktiese liturgie ten opsigte van prediking bevredig nie. Hoe ontmoet mense God daarin?

'n Ondersoek van Raubenheimer (1984:27, 275-290) toon dat mense kerk toe gaan met die verwagting om God te ontmoet. Hulle ervaar dit liturgies in die geloofsbelydenis. Die res van die “eredienste” word “geniet” of laat hulle koud. Die kloof tussen leer en liturgie het ontkerkliklik bevorder omdat mense nie soos Roomse en Oosterse Christene hulle geloof liturgies in ontmoeting (kommunie) met God beleef nie.

Van der Leeuw (1946:9) het gelyk:

Leer van den Dienst is een echt dogmatisch vak. Zoo min als men de Leer van den Dienst tot “practische theologie” mag veruiterlijken, zo min mag men de Leer van den Eredienst tot een soort techniek of kerkelijk *savoir vivre* maken. Het kleinste liturgische detail, de geringste wijziging van liturgisch woord of gebaar heeft onmiddellijk theologische betekenis.

Verwaarlosing, wysiging of verandering in liturgie kom elke keer uit op 'n idee, 'n opvatting, 'n filosofiese of leerstellige *apriori*. Vrae oor watter lewensbeskoulike vertrekpunte tot verandering van liturgie lei (soos die G.K.S.A. Sinode 1930 individualisme van liberalisme aan kerkies verbind het), word nie meer gevra of beantwoord nie. Daar word lukraak met Bybeltekste oor liturgiese sake soos bekere of kelkies, sit of staan, een of twee dienste, plek van kollekte, “nuwe” en duplikaat psalmbewerkings, tafel of banke-nagmaal, nuwe liedere, 'n groter “liedboek” gedebatteer sonder om oor die geloof en belydenis wat in die liturgie ter sake is, te handel. Tyd mag uitwys dat devaluasie van die leer tot 'n gespook van drenkelinge in liturgie gelei het.

BIBLIOGRAFIE

- BAKKER J T
1959. Liturgie, VI. In: *Christelike Encyclopedie* IV (Kampen: J.H. Kok), pp. 469-471.
- BARNARD A C
1981. *Die erediens*. Pretoria: N.G.K.B.
1988. Vernuwung van die erediens. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 6:29-62.
- BERKHOF H
1941. *Geschiedenis der Kerk*. Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.
- BEUKES M J
1987. Vernuwung van die erediens. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 3:1-33.
- BOUWMAN H
1925. Avondmaal. In: *Christelike Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* (Kampen: J.H. Kok), pp. 201-210.
- BRIENEN T
1978. *Twee in één. Hoe God saamenkomt met zijn volk (de grondvraag van de liturgie)*. Apeldoornse Studies 14. Kampen: Kok.
1987. *De liturgie bij Johannes Calvijn*. Kampen: De Groot-Goudriaan.
- BRONKHORST A J
1956. Belijdende Kerk. In: *Christelike Encyclopedie* I (Kampen: J.H. Kok), pp. 549-550.
- CALVIN J
1845. *Commentary on the Book of the Psalms*. Volume I. Edinburgh: Calvin Translation Society. (Translated by J. Anderson.)
1846. *Commentary on a harmony of the Evangelists, Matthew, Mark and Luke*. Volume III. Edinburgh: Calvin Translation Society. (Translated from the original Latin by J. Pringle.)
1992. *Institusie van die Christelike Godsdienst 1559*. Deel 4. Potchefstroom: C.J.B.F. (Vertaal deur H.W. Simpson.)
- COETZEE J C
1990. Die instellingswoorde vir die Nagmaal. *Koers* 55(1):33-49.
- D'ASSONVILLE V E jr.
2003. Woordverkonkdiging by Calvyn — enkele implikasies vir die opbou van die kerk in Afrika. *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif* 44(3&4):223-275.
- DE GROOT D J
1956. Avondmaal. In: *Christelike Encyclopedie* I (Kampen: J.H. Kok), pp. 402-414.
- DE JONG F
1959. Liturgie. In: *Christelike Encyclopedie* IV (Kampen: J.H. Kok), pp. 467-469.

DU PREEZ J

1992. *Sendingspektiewe in die erediens*. Stellenbosse Teologiese Studies. Kaapstad: N.G. Kerk-Uitgewers.

FISCHER-BARNICOL H

1969. Theologische Methode und mystische Erfahrung. In: P. Neuenzeit (Hrsg.), *Die Funktion der Theologie in Kirche und Gesellschaft* (München: Kösel), pp. 88-109.

GERRISH B A

1993. *Grace & gratitude. The Eucharist theology of John Calvin*. Minneapolis: Fortress.

HANEKOM T N

1951. *Die liberale rigting in Suid-Afrika*. Stellenbosch: C.S.V.M.

JOHNSON P

1984. *A history of Christianity*. Suffolk: Richard Clay.

KUYPER A

1911. *Onze eeredienst*. Kampen: Kok.

LAMMENS G N

1959. Liturgie. In: *Christelike Encyclopedie* IV (Kampen: J.H. Kok), pp. 466-467.

MARTY M E

1987. *A short history of Christianity*. Philadelphia: Fortress Press.

NEL M

1982. *Jeug en evangelie*. Pretoria: N.G.K.-Boekhandel.

NOORDMANS O

1986. De kerk en het leven. In: *Verzamelde Werken*. Deel VI. Kampen: Kok.

RAUBENHEIMER O S H

1984. 'n Prinsipiële-empiriese ondersoek na die naskoolse jeug se beleving van die bediening van die Nederduitse Gereformeerde Kerk. D.D.-verhandeling: Universiteit van Pretoria.

RIDDERBOS H

1950. *De komst van het Koninkrijk. Jezus prediking volgens de Synoptische Evangelien*. Kampen: Kok.

1956. Belijdende Kerk. In: *Christelike Encyclopedie* I (Kampen: J.H. Kok), pp. 550-551.

SPOELSTRA B

1975. Persoonlikhede in die Vroeë Anabaptisme — was die Wederdopers rewolusioniste of hervormers? *In die Skriflig* 9(36):37-51.

1991. Die sogenaamde Kategismuspreek — vanwaar, waarom en hoe? *In die Skriflig* 25(3):363-382.

1994a. Liturgiese handelinge stel nie vanself 'n erediens as ontmoeting met God (godsdien) daar nie. *In die Skriflig* 28(1):37-65.

1994b. Liturgie soos in die G.K.S.A. beoefen krities bekyk. In *die Skriflig* 28(4): 557-579.

2001. Calvin's concept of and the formulary of the G.K.S.A. on the Lord's Supper. *Koers* 66 (1&2):131-145.

2002. Stol ons "kerklike" godsdiensoefening in die historiese Jesus? In *die Skriflig* 36(3):501-520.

STEPHENS W F

1991. The soteriological motive in Eucharist controversy. In: W. van 't Spijker (ed.), *Calvin Erbe und Auftrag* (Kampen: Kok), pp. 203-213.

TOORNVLIET G

1949. De waarde van dogma en dogmatiek. In: G.C. Berkhouwer & G Toornvliet (reds.), *Het dogma der kerk* (Groningen: Jan Haan N.V.), pp. 7-29.

VAN DER MERWE D C S

1974. *Elke Sondag nagmaal?* Potchefstroom: Pro Rege.

VAN DER WALT J J

1990. Die ritueel van nagmaal. *Koers* 55(1):179-195.

VAN ITTERZON G P

1961. Zwingli. In: *Christelike Encyclopedie* VI (Kampen: J.H. Kok), pp. 721-723.

VAN LEEUWEN G

1946. *Liturgiek*. Nijkerk: Callenbach.

VAN 'T SPIJKER W

1980. Het klassieke Avondmaalsformulier. In: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot-Goudriaan), pp. 363-416.

VENTER C J H

1990. Die nagmaal as maaltyd. *Koers* 55(1):79-94.

Trefwoorde

Liturgie

Calvyn

Zwingli

Sakramente

Reformasie

Liturgiese vernuwing

Heilige Nagmaal

Erediens

Keywords

Liturgy

Calvin

Zwingli

Sacraments

Reformation

Liturgical renewal

Holy Communion

Worship